

К.В. ХАРЛАМПОВИЧ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ВПЛИВУ НА ВЕЛИКОРУСЬКЕ ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

У статті проаналізовано працю К.В. Харламповича «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя». Зазначено, що значний фактичний матеріал, зібраний істориком з історії питань, які він розглядав, маса довідникової інформації, критичний аналіз праць його попередників та колеґ, ґрунтовні власні висновки К.В. Харламповича зробили цю працю не лише основним науковим здобутком вченого, але й важливою віхою у розвитку тогочасної історіографії, обумовили її високу оцінку як сучасниками, так і нащадками.

Ключові слова: Харлампович, малоросійський вплив, Росія, церковне життя, історіографія.

В статье проанализировано работу К.В. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь». Указано, что значительный фактический материал, собранный историком по истории вопросов, которые он рассматривал, масса справочной информации, критический анализ работ его предшественников и коллег, основательные собственные выводы К.В. Харламповича сделали эту работу не только основным научным достижением ученого, но и важной вехой в развитии тогдашней историографии, обусловили ее высокую оценку как современниками, так и потомками.

Ключевые слова: Харлампович, малороссийское влияние, Россия, церковная жизнь, историография.

In the article, the author has analyzed K.V. Kharlampovich's paper «Ruthenia's Influence on Great Russia Church Life». Substantial factual material from the researches of the historian, mass of referral information, critical analysis of the papers of his predecessors and colleagues, Kharlampovich's own conclusions made the paper not only a major scientific achievement of the scientist but also an important milestone in the development of contemporary historiography, led to its appreciation by contemporaries and descendants.

Key words: Kharlampovich, Ruthenia's Influence, Russia, Church Life, historiography.

Аналізуючи сучасні тематичні уподобання українських та російських істориків, не можна не помітити відродження наукового інтересу до теми взаємних культурних впливів великоруської та малоруської / української (або великоруської та західноруської / української / білоруської) культур. Незважаючи на те, що позиції вчених розходяться, і кожен з них воліє говорити чи то *про вплив* малоруської культури на великоруську, чи *про взаємовплив* обох культур, чи *про конфлікт* між цими принципово різними типами культур, усі вони сходяться в одному. Першим, хто ґрунтовно підійшов до дослідження цієї тематики, був Костянтин Васильович Харлампович.

Для історика питання, яке він брався досліджувати, стояло однозначно: «Питання про культурний вплив малоросів на великоросійське суспіль-

ство у XVII-XVIII ст. не підлягає сумніву» [1]. Однак цей вплив був як позитивним, так і негативним. К.В. Харлампович зазначав, що присутність малоросів у ті часи можна було помітити всюди, бо вони займали найбільш вигідні посади: від ієрархів до управління консисторій, від вихователів царської родини до настоятелів монастирів, ректорів, префектів та учителів, кабінетних та типографських учених, дяків та секретарів. Їм вдалося реформувати богословське учення, виправити священні та богослужбові книги, налагодити друкарську справу, організувати церковну адміністрацію, внести зміни до форми та змісту тогочасної церковної проповіді, до храмового та домашнього співу, до зміни зовнішності архієрейських будинків та образу їхнього життя; в розвиток транспорту, одягу, шкіл,

складу бібліотек, правопису, усної мови, ігор та видовищ росіян. До цього історик також додавав діяльність малоросів як приходських, двірських, військових та закордонних священників, місіонерів, учителів, екзаменаторів, перекладачів, іконописців та граверів [2].

Щодо негативного впливу малоросів на життя московської Русі К.В. Харлампович відзначав, що цей процес відноситься до початку XVII ст., коли «черкаси» отримали погану репутацію через свою участь у московській смуті 1620-х років. Наслідком цього стала вимога перехрещувати усіх малоросів, які на той час переходили на постійне проживання зі своїх міст до Московської держави, аби уникнути розповсюдження через їхнє посередництво польсько-латинського впливу. З часом цей негативний вплив почали вбачати у розповсюдженні «латинської учености». Пізніше, і майже до сучасних К.В. Харламповичу часів, негативний вплив вбачали навіть у тій просвітницькій діяльності середини XVII ст., яка становила їхню славу та поклала початок новій, петровській епосі в історії руського народу [3].

Саме наявність таких необґрунтованих чи малопереконливих звинувачень на адресу малоросів, а також малодослідженість малоросійського церковного впливу на ситуацію у північно-східній Русі, спонукала історика до того, аби розпочати докладне вивчення цієї теми. Тим більше, що він частково вже був підготовлений до неї внаслідок розробки цілої низки окремих сюжетів, які були пов'язані з історією шкільництва на західноруських землях (сучасних теренах України, Білорусі, Литви) та її впливом на розвиток шкільної справи в московській Русі, з біографіями та наслідками діяльності окремих постатей духовного сану тощо. В результаті копіткої багаторічної праці в 1914 р. у Казані вийшов перший том задуманого ученим капітального твору про вплив малоросів на духовне життя Великої Росії під назвою «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя».

За задумом К.В. Харламповича зібраний матеріал мав би бути розподілений на три томи. Основними питаннями, на які намагався дати відповідь дослідник, були такі: 1) що дали малороси великоросам у церковно-адміністративному, місіонерському, догматичному, науковому, педагогічному та богослужбовому сенсі?; 2) як вони сприяли загальному релігійному, моральному та розумовому впливу на великоросів?; 3) що зробили для розвитку окремих галузей богословської науки, для церковного мистецтва та побуту?; 4) у якому сенсі були «благом или злом» для Великої Росії усі ті сторони церковної культури, які малороси «нав'язали» їй на цілих два століття? [4].

Виходячи зі своїх дослідницьких завдань, історик вважав, що остаточну відповідь на усі ці запитання дасть зміст третього тому, а отже, перший та другий, у якому він планував подати перелік науково-літературних, друкованих та

рукописних творів тих малоросів, які протягом зазначених століть працювали на ниві великоруського просвітництва з турботою про духовні потреби та запити «великоросійського племені», мали виконувати по відношенню до нього службову, тобто підготовчу роль. К.В. Харламповичу з успіхом вдалося реалізувати свій задум, але лише на одну третину, бо обставини 1914-1918 рр. та пізніших катаклізмів не дозволили довести цю працю до логічного завершення. Хоча, як свідчать матеріали епістолярію ученого, він неодноразово повертався до свого наміру, особливо після його обрання до складу академіків УАН [5].

Починаючи свою працю, К.В. Харлампович сумлінно вивчив історіографію, яка так чи інакше відображала певні аспекти його твору. Однак враховуючи, що ця література лише частково відображала цікаві йому сюжети, він бачив необхідність, з одного боку, узагальнити те, що вже було зроблено його попередниками, а з іншого – суттєво доповнити та дослідити мало- чи зовсім нерозроблені питання. Окрім спеціальних досліджень, згаданих істориком, він використав значну кількість довідникової літератури. Як свідчить текст власної праці К.В. Харламповича, він не лише вишукував у названій літературі необхідні йому факти, судження або згадки про певні постаті, але й піддавав їх перевірці архівними матеріалами, виправляв помилки, висловлював критичні зауваження щодо конкретних висновків своїх колег, особливо якщо останні видавалися йому невірними. Такий підхід характеризував історика з найкращого боку, як людину з критичним мисленням та сумлінням дослідника, дозволяв робити ґрунтовні та неупереджені висновки в межах тогочасної методологічної парадигми.

Незважаючи на те, що спочатку К.В. Харлампович вбачав своє завдання лише у тому, аби дослідити малоросійський вплив на життя Московської держави протягом XVII-XVIII ст., хронологічні межі його праці виявилися значно ширшими – від середини XVI до початку XIX ст. Обґрунтовуючи нижню межу свого дослідження, історик виходив з того, що попри той факт, що малоросійський етнос сформувався вже у XIV ст., говорити про будь-який його вплив на «великоросійське плем'я» до цього моменту не можна. Обидва народи у цей час були зайняті питаннями державного будівництва та відстоюванням своєї політичної незалежності. Окрім того, на його думку, до цього часу сама малоросійська культура ще не піднялася до того рівня, аби впливати на культури інших народів, що знаходилися на значно нижчому рівні розвитку. Лише з появою на теренах західної Русі мережі друкарень та шкіл виявилася певна перевага, зверхність однієї культури над іншою. Цікаво, що сучасні дослідники оспорожують це твердження К.В. Харламповича, наголошуючи на тому, що не варто говорити про зверхність або перевагу однієї культури над іншою, скоріше, слід наголошувати

на принципово різних умовах формування цих культур, їх різному підґрунті, що неминує мало призвести до конфлікту та протистояння [6]. Історик же, виходячи з ідеї про спільне правонаступництво північно-східної та південно-західної Русі щодо візантійського спадку, стверджував, що саме пришвидшений культурний розвиток малоросів і водночас наступ унії та католицтва на православ'я змусили останніх до переходу в Московщину та початку своєї «культурної роботи не тільки за страх перед польською владою, але й за совість – через відчуття подяки і любові до нової Вітчизни, яка дала їм притулок» [7].

Розпочався цей процес саме з другої половини XVI ст. Свого апогею він досяг за часів Єлизавети Петрівни, але й відправний момент згорання цього впливу теж припав на кінець правління цієї цариці. У 1754 р. нею був прийнятий указ, який мав зрівняти права великоросів та малоросів на заняття архієрейських кафедр та посад настоятелів у монастирях. По факту цей указ набув сили лише за часів Катерини II, коли малороси були відсунуті на задній план у всіх сферах культурного життя, а особливо церковної та педагогічної. К.В. Харлампович вважав, що саме з часів царювання Катерини розпочався зворотній процес, тобто великоросійського впливу на малоросійське життя. Цьому сприяла уніфікація територіально-адміністративного устрою імперії, її законодавства, а також запровадження російської мови в школі. З цієї причини царювання Катерини II історик вважав ключовою добою в історії церковного впливу малоросів на Великоросію, і саме цим обумовлювалося обмеження верхньої межі його дослідження. Слід однак зазначити, що по ходу свого дослідження К.В. Харлампович іноді дозволяв собі виходити за ці хронологічні межі, заради прояснення наслідків деяких дій чи процесів. Як записано автором у передмові до згаданої праці, більш ґрунтовна аргументація щодо поділу ним матеріалу на згадані історичні періоди, вміщена на початку кожного розділу.

Характеризуючи твір К.В. Харламповича, слід зауважити, що він має великий обсяг і складається з 12 розділів, які відображають зміст трьох історичних періодів. Тривалість цих періодів була обумовлена змінами відносин між Малоросією та Московською державою. Перший період охоплював час від середини XVI ст. до 1654 р., тобто від початку церковно-культурного впливу малоросів на Московщину до приєднання (за термінологією історика) першої до останньої. Другий період, за К.В. Харламповичем, тривав з 1653 до 1700 року, тобто до часу виклику малоросів царем з метою очолювання архієрейських кафедр та підпорядкування їм московської академії. Третій період охоплював 1700-1762 роки, які учений вважав часом розквіту малоросійського впливу. Окрім основного тексту праці, зміст першого тому містив покажчик авторів, яких цитував історик, а також покажчики особистих

імен і географічних назв. Таким чином, не лише сам текст монографії, але й її науково-довідниковий апарат свідчили про ту колосальну працю, яку здійснив К.В. Харлампович і яка ще не була належним чином оцінена нащадками.

Щодо джерельної бази дослідження К.В. Харламповича, то вона надзвичайна, особливо з огляду на те, що для сучасних дослідників вона вже є частково втраченою, або малодоступною для використання. Цей аспект праці історика робить її не лише цікавою, але й вагомою у питанні дослідження багатьох тем з історії України. Отже, учений використав архівосховища Москви та Петербурга. Найбільше матеріалу йому дав Архів Міністерства закордонних справ, у якому він скористався документами з Малоросійських справ, Польських справ, Монастирських справ, Російських духовних справ, Приказних справ, Грецьких та Турецьких справ, достовірних малоросійських актів та листів [8]. Працюючи в Архиві Міністерства юстиції, історик зазначив, що найбільше його цікавили матеріали Розрядного, Малоросійського, Сибірського, Патріаршого та Монастирського приказів, а також Белгородського, Московського та Володимирського столів. При цьому йому вдалося зробити певне відкриття – дізнатися про ім'я одного з учителів ртіщевської школи та двох кандидатів на професорські посади московської академії, яка проектувалася за часів царя Федора [9].

У Петербурзі історик опрацьовував справи та рукописи архіву Священного Синоду. Окрім ґрунтовного опрацювання фондів численних архівів, бібліотек, музеїв та збірок документів, К.В. Харлампович ретельно опанував зміст багатьох тогочасних наукових, історико-літературних, громадських та православних часописів, на сторінках яких також публікувалася певна кількість документів, а також статей, зміст яких був цінним матеріалом для історика.

Характеризуючи одну з найбільш ґрунтовних праць К.В. Харламповича, яка була, так само як і перша дисертація автора, відзначена двома преміями, слід кілька слів сказати про понятійно-категоріальний апарат ученого, застосований у цій та кількох інших його працях. Перш за все, варто наголосити на тому, що автор так само, як і у тексті твору «Західноросійські школи», часто користувався поняттями «Західна Русь» та «західні землі», вкладаючи у них не лише політичний зміст (тобто це руські землі, які на деякий час увійшли до складу Литовсько-польської держави, жили там окремим життям, залишаючись при цьому невід'ємною частиною Російської імперії), але й етнографічний, акцентуючи увагу на особливостях культурного та релігійного життя «русського населення» цих земель. Водночас можна помітити, що саме у праці «Малоросійський вплив» історик почав відрізняти «малоросійський» та «білоруський» впливи, чи «малоросійських» та «білоруських» діячів від «великоросійських». Зміст цих понять суто етнографічний, який мав

виокремити одних від інших, як за географією проживання, так і за етнічним походженням. Не менш важливими характеристиками цих людей були віросповідання, отримане при народженні, та місце навчання як один з основних факторів формування певних культурних традицій.

Розвиваючи це питання, К.В. Харлампович у передмові до своєї праці окремо приділив увагу такому питанню, як визначення національностей історичних діячів XVII-XVIII ст., яких він згадував на сторінках твору. Складність цього питання полягає у тому, що, по-перше, сучасного поняття «національність» для вищезазначеного часу ще не існувало, хоча сам автор писав про те, що воно було відомо цивілізованій Європі ще з середніх віків; по-друге, при використанні цього поняття істориком та його колегами, які цікавилися питаннями шкільної освіти, церковних та загальнокультурних впливів, можна помітити, що воно містить у собі змішані (етнографічні, політичні та релігійні) ознаки; по-третє, людина XVI-XVIII ст. для визначення сучасного їм змісту слова «національність» використовувала низку інших визначень. Саме це призвело до того, що й у тексті твору К.В. Харламповича, залежно від контексту, можна знайти застосування різних понять.

Розуміючи важливість цього питання, історик у передмові до свого видання пояснював, що на підставі аналізу мови та контексту джерел йому вдалося виявити, що «терміни *іноземець, черкас, малоросіянин, білорусець, поляк, литвин, литовська людина, козак*, протиставляючись слову *руський*, між собою частіше ототожнювались, ніж протиставлялись, й іноді, в тій чи іншій комбінації стосувалися однієї й тієї ж особи» [10]. Найчастіше змішувалися поняття «литвин» та «білорус», крім того можна було зустріти відповідність понять «білорус» та «черкас», «черкас» та «поляк». Дослідник зазначав, що потрібно було мати неабиякий хист до читання тогочасних документів, обізнаність з політичними, географічними та історичними обставинами, аби зуміти, наприклад, прочитати повідомлення путивльських воєвод про вихід на царське ім'я «литвина-білорусця християнської віри, запорожця, відставного козака» [11].

Термінологічної плутанини, як зазначив К.В. Харлампович, додавав поділ території Малоросії (України) на ліво- та правобережну. Так, наприклад, до правобережних малоросіян часто могли застосовуватися епітети «поляк», «польської нації», «польської породи». На переконання ученого, ці поняття мали не етнографічний чи політичний зміст, а географічний. Вислів «польської нації» часто використовували для означення старообрядців, що вийшли з Польщі, так само як поняття «шведської нації» — для означення розкольників з Ліфляндії, «малоросійської природи», тобто народжених у Малоросії, а «сибірської нації» — для виокремлення росіян, що мешкали в Тобольську.

Вилучаючи з величезної кількості джерел, які опрацьовував історик, інформацію про походження того чи іншого діяча, особливо зосереджуючи свою увагу на малоросіянах, К.В. Харлампович дещо розширив своє завдання. Зокрема, він писав, що до переліку малоросійських діячів він навмисно додав кілька постатей, які мали не малоросійське, а сербське (Милорадовичі, Сербіяни, Хорвати, Горленки), румунське (Берінда, Могила, Берло), молдавське (Апостоли) та навіть єврейське (Маркович) походження. До речі, щодо румунського та молдавського походження деяких малоросійських діячів і до сьогодні немає єдності серед сучасних істориків. Більшість з них вважає за необхідне говорити про волоське та молдавське походження, водночас інші — наполягають на зарахуванні їх до українців. Між іншим, у 1920-х роках М.С. Грушевський закидав К.В. Харламповичу, що він часто у своїй праці користався виключно географічним чинником для визначення національної приналежності того чи іншого діяча, замість етнічного чи політичного. Цікаво зазначити, що питання національної приналежності вже сучасних йому учених, їхнього внеску в розвиток української чи російської науки, залишалися привабливими для історика навіть наприкінці життя. Навіть коли вже не могло бути й мови про продовження ним праці над другим та третім томом «Малоросійського впливу», наявність такого впливу продовжувала бентежити та цікавити Костянтина Васильовича. Це наукове захоплення його молодих та зрілих років оригінальним чином відбилося навіть у листуванні ученого. Зокрема, у листі до П.М. Попова (1924 р.) він писав: «Чи не цікаво, що і Петров, і Голубев, і Титов, які так багато зробили для історії України, — великороси? А Ви, Павло Миколайович, і С.І. Маслов — якої національності?» [14].

Значимість праці К.В. Харламповича для нинішніх істориків полягає у тому, що через визнання радянською владою на початку 1920-х років соціально неактуальною та непотрібною історію церкви і релігії, через фізичне та моральне знищення фахівців цього напрямку на довгий час занепала ціла галузь історичних знань, яка давала вихід на розуміння багатьох інших наукових проблем, нецерковного та нерелігійного характеру. Саме тому праці цієї плеяди істориків, у тому числі й К.В. Харламповича, виступають уже не лише як історіографічні джерела, але й як історичні. При докладному аналізі тексту «Малоросійського впливу» можна помітити часті та розлогі цитати з джерел, частина з яких вже є втраченою, а частина — малодоступною сучасним дослідникам. Ця обставина суттєво підвищує її історичне та наукове значення.

Враховуючи той факт, що обсяг першого тому «Малоросійського впливу» становить понад 800 сторінок, а кількість питань, які знайшли відображення на сторінках цієї праці, сягає кількох десятків, ми не маємо можливості ґрунтовно проаналізувати всі аспекти цієї роботи. Натомість

пропонуємо звернути увагу на ті з них, які залишаються актуальними і водночас мало-визученими у сучасній українській історіографії.

Одним з таким проблемних питань, зокрема, є історія підпорядкування київської митрополії московському патріарху. Перебіг тогочасних подій був докладно висвітлений К.В. Харламповичем, який на сторінках своєї праці критично оцінив висновки попередників, узагальнив їх, у деяких випадках оспорив та самостійно дослідив на підставі нових джерел найбільш важливі аспекти цього питання.

Як видно з тексту праці ученого, політичне та церковне підпорядкування Малоросії Московській державі відбулося не в один момент та не без спротиву з боку малоросійського народу і особливо духовенства. Це питання постало на порядок денний одразу після переходу українського гетьмана та Війська Запорізького під царську руку у 1654 р., однак його реалізація затягнулася майже на 30 років, і навіть 1686 року воно ще не було остаточно вирішеним. Офіційна політична діяльність українського духовенства з цього питання відбувалася як з власної ініціативи, так і з доручення гетьманів. Нестійка позиція вищих ієрархів української церкви була обумовлена як ідейною, так і матеріальною складовими. Там, де це стосувалося ідейного боку справи, представників духовенства часто обурювало намагання Москви обмежити самостійність української церкви та бажання якнайшвидше вивести її з-під підпорядкування константинопольському патріарху. Водночас коли йшлося про підтвердження майнових прав окремих представників духовенства чи монастирів, то тут проблем з цим не виникало. Духовних осіб не сильно турбувало, хто саме буде підтверджувати їхні майнові права та привілеї. Іноді, особливо після 1654 р., це навіть легше та швидше було зробити у Москві, ніж у Варшаві чи Константинополі. У своєму ставленні до питання про зміну підпорядкування своєї церкви українське суспільство розкололося, що з успіхом використала московська влада [15].

Не менш важливим для сучасної української історіографії були питання церковно-культурного впливу Малоросії на Великоросію протягом першої половини XVIII ст. Справа полягає у тому, що, вивчаючи цей період історії України, сучасні дослідники обґрунтовано підкреслюють зростання політичного тиску на тогочасне малоросійське / українське суспільство. У цей час суттєво обмежувалися права гетьмана та козацько-старшинської версти населення, планувалися реформи козацького війська та старого адміністративно-територіального устрою, які загрожували традиційним правам та вольностям Війська Запорізького [16]. Натомість К.В. Харлампович стверджував, що саме цей період був часом розквіту малоросійського церковного впливу на ситуацію у Великоросії [17].

При докладному аналізі тексту відповідної глави «Малоросійського впливу» можна дійти висновку, що протиріччя у позиціях істориків минулого та сучасності не існує. К.В. Харлампович сам наполягав на існуванні феномена зазначеного історичного періоду, який проявлявся у тому, що, будучи періодом найвищого розквіту, він одночасно став і початком занепаду. Історик зазначав, що, крім обмеження прав малоросів на заняття вищих церковних посад, яке законодавчо було зафіксовано у 1754 р., сама їхня служба у центрі великоросійського племені, на вищих посадах поблизу центральної влади, де вони проникалися політичним баченням уряду, паралізувала в них не лише мрії про політичну та церковну незалежність Малоросії, але й саму можливість відстояти особливості її церковного устрою. Це призвело до того, що вже у 1760-х роках можна було говорити про остаточну перемогу великоросів над малоросами. На початку століття, за умов реформування Петром I багатьох сфер життя російського суспільства, їх використали як джерело сил та засобів, а згодом, коли різниця щонайменше між системою шкільної освіти та внутрішнім церковним життям, текстами богослужбових книг, формою єпархіального управління зникла, від їхніх послуг відмовилися, обравши інших фаворитів та взірців для наслідування.

Однак цей факт, як свідчив К.В. Харлампович, не означав повсякчасне зникнення малоросів з великоросійських обривів. Вони продовжували бути присутніми у складі російського суспільства лише в межах певних видів професійних занять; як талановиті співаки та майстри, вони займали численні посади в єпархіальних правліннях, консисторіях, були службовцями при архієрейських будинках тощо. З другої половини XVIII ст. малоросійські діячі одним з пріоритетних напрямків своєї діяльності обрали собі розвиток власних чиновницьких кар'єр. Окремі представники «малоросійського племені», такі як О. Безбородько, Д. Трощинський, В. Кочубей та багато інших, зуміли не лише опинитися на ключових посадах в управлінні імперією, але й суттєво впливати на її політику.

Таким чином, можемо констатувати, що праця К.В. Харламповича «Малоросійський вплив на великоруське церковне життя» стала не лише основним науковим здобутком ученого, але й важливою віхою у розвитку тогочасної історіографії. Величезний фактичний матеріал, зібраний істориком з історії питань, які він розглядав, маса довідникової інформації, критичний аналіз праць його попередників та колег, ґрунтовні власні висновки К.В. Харламповича обумовили її високу оцінку як сучасниками, так і нащадками. На жаль, історичні обставини та політичні події початку XX ст., а згодом серйозні повороти долі самого вченого, не сприяли належній увазі наукової спільноти до цієї праці. Відомо лише, що за неї історик отримав ступінь доктора церковної історії,

а в липні 1917 р., визнаючи його знання та досвід, Рада Казанського університету обрала його ординарним професором, а сама ж праця принесла автору ще одну Карповську та Уваровську премії. Цілком вірогідно, що на неї були написані рецензії колегами К.В. Харламповича. Пересилаючи свою працю до професора С.Т. Голубєва, історик особисто просив ученого зробити критичний аналіз його праці, аби, продовжуючи свою роботу над наступними томами, він міг врахувати зауваження та уникнути прикрих помилок [18]. Однак нам не вдалося розшукати жодної рецензії на цю працю. Цілком можливо, що їхні тексти просто не збереглися. Саме тому про реакцію тогочасних науковців на неї можемо дізнатися лише з опосередкованих джерел, зокрема, певних згадок про неї в матеріалах листування К.В. Харламповича. Навіть сам факт того, що на початку 1920-х років цією книгою цікавилися вже як

бібліографічною рідкістю, а у автора не було на руках жодного зайвого примірника, вказував на те, наскільки вона була затребуваною. Особливо цінною її вважали в Україні працівники Академії Наук, які особисто зверталися до історика, тоді вже академіка УАН, про можливість придбання цієї праці [19].

Сучасні науковці Росії та України широко використовують цю працю не лише як довідникове видання, але і як джерело численних фактів з питань культурних взаємовпливів, біографій окремих церковних та педагогічних діячів XVI-XVIII ст., історії художнього та музичного мистецтва тощо. Змістом свого твору учений довів свій хист історика-документаліста, кожен аргумент якого мав бути підтверджений текстом історичного джерела, а також науковця з аналітично-критичним мисленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К.В. Харлампович. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. III.
2. Там само.
3. Там само. – С. IV.
4. Там само. – С. V.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Оп. 1. – Спр. 24465. – Арк. 1, 1 зв.
6. Окара А. Українська та великоруська культури у XVII столітті: культурний вплив чи культурний конфлікт? / А. Окара [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/okara-1.htm>.
7. Харлампович К.В. Указ. соч. – С. VI.
8. Там само. – С. XVI.
9. Там само.
10. Там само. – С. XVIII-XIX.
11. Там само. – С. IX.
12. Там само. – С. X.
13. ІР НБУВ. – Ф. 285. – Спр. 6472. – Арк. 2
14. Харлампович К. В. Указ. соч. – С. 215
15. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб // Україна крізь віки. Т. 8. – К.: Альтернатива, 1999. – 304 с.; Чухліб Т.В. Гетьмана і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – 518 с.
16. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 459
17. ІР НБУВ. – Ф. 194. – Спр. 80. – Арк. 1-2.
18. ІР НБУВ. – Ф. 285. – Спр. 6472. – Арк. 2.

Рецензенти: д.і.н., проф. Н.Р. Темірова,
к.і.н., доц. О.С. Морозова

© Медовкіна Л.Ю., 2010

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2010 р.